

Инсонда ижодий жараён моҳияти ва унинг психологияси

Остонова Гулшод Раззоковна

БДУ Педагогика факультети “Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси” кафедраси ўқитувчиси

Г.Р. Остонова

gulshod.ostonova.82@mail.ru

Ижод - бу онгинг олий даражаси, фаолиятнинг юқори ва анча мураккаб шакли бўлиб, у инсонга ҳосдир. Ижод инсоннинг барча психик жараёнларни, барча билим, малака, барча ҳаётини тажриба, ахлоқий, жисмоний кучини мобилизацияси натижасида оригинал ва тарихий-ижтимоий, бетакрор сифат янгиликлари бўлиб туғилувчи мўъжизадир. Санъатда, шу жумладан тасвирий санъатда ҳам ижоднинг натижаси бадиий асар яратишдан иборат бўлади. Яъни, объектив борлиқни махсус шаклдаги хусусиятларини бадиий образлар тарзида акс эттиришдир. Ҳақиқий санъат асари - ўзида бадиий образ шаклида ҳали бунгача бўлмаган янгиликни яратилиши ҳисобланади. Бадиий ижод эса ижодий жараён орқали амалга оширилади. Бунда рассом ғоявий-бадиий мазмунни жам этган ҳолда тугал бадиий асар яратади. Ижод ва ижодий жараёнлар худди фандагидек санъатда ҳам ўзининг мураккаб кўринишлари ва хусусиятлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга, ҳар қандай ижодий жараёндагидек умумий, объектив қонуниятларга эгадир. Шундай бўлсада, ижодий иш усули ва йўлларини умумлаштириш ва тавсифлаштириш мумкин. Бадиий ижоднинг моҳиятини очиб бериш, хусусан, ижод фаолиятининг структуравий факторларга бўлиниши масаласида қизиқарли ғоялар илгари сурилган, улар «ижоднинг кучи», «ижоднинг компонентлари» ва бошқалар бўлиб, у Г.Л.Ермаш томонидан ўтказилган «Санъатнинг ижодий табиати» тадқиқотида берилган. Бадиий ижоднинг кучи ва компонентлари Г.Л.Ермашнинг фикрича гносеологик маънода бир эмас. Ижоднинг кучи бу шахснинг субъектив, руҳий ва амалий қобилияти, бадиий ижод жараёнининг «механизми» ҳисобланади, ижод компоненти эса бу рассом руҳий оламининг мазмунли элементлари, яъни, ижоднинг «қурилиш материали» ҳисобланади. Ижоднинг кучи Г.Л.Ермашнинг баёнича «Руҳий ва амалий қобилиятлар» (меҳнат, ҳоҳиш, илҳом, ҳиссиёт, хотира, тафаккур, сезгирлик, ҳаёл, бадиий талант) инсоннинг руҳий ҳаётини психик жараёнлари шаклида; (ҳоҳиш, сезги, эрк); билиш жараёнлари (шахс психологияси, фаолият, эътибор) ва инсоннинг индивидуал-психик хусусиятлари (темперамент, характер, қобилият) психик ҳаётини намоён этади. Шунингдек билиш жараёнлари – (идрок, хотира, тасаввур, ҳаёл, сезги, тафаккур ва нутқ) қабилар ёрдамида ҳам амалга оширилади. Қобилиятлар - деб шахснинг фаолиятини конкрет турининг юқори даражада бажаришнинг шартли бўлган психик ва сифат хусусиятлари тушунилади. Қобилиятлар шахснинг индивидуал-психик хусусиятларига киритилади. Қобилиятлар умумий у ёки бу даражада фаолиятнинг барча турларида намоён бўлувчи инсоннинг махсус фаолиятининг алоҳида турларида намоён бўлувчи (бадиий, мусиқавий, математик, техникавий, муомилавий) турларига ажратилади. Қобилиятлар билим, кўникма, малакалар билан бир бўлмаслиги мумкин, у фаолиятнинг тезда, чуқур ва мустаҳкам эгаллашнинг усул ва методларини ўзлаштириб олишда намоён бўлади. Талант - қобилиятнинг олий ривожланганлик даражаси ҳисобланади. Бадиий ижоднинг таркибий қисмлари ҳақида фикр юритамиз. Меҳнат – инсоннинг асосий фаолият турларидан бири ҳисобланади. Бу фаолият тўғрисида инсон моддий ва маънавий бойликлар яратади. Ижод эса, меҳнатнинг тури, унинг махсус ва олий шакли ҳисобланади. Ижод шундай меҳнатки, у маънавий бойликлар яратишга қаратилади. Ижодий меҳнат ҳажми бўйича катта, характери жиҳатидан рангбарангдир. Меҳнат натижасида санъат асари яратилади. Рассом меҳнати турли-тумандир. Улар адабиётлар ўқиш, муассасаларга бориш, жамоаларга бориш, табиатни кузатиш, қоралама ва хомаки расм, этюдлар бажариш, кўрилганлар ҳақида фикрлаш, композиция эскизлари устида ишлаш ва хоказолар. Рассом ижодий меҳнатини шартли равишда икки турга ажратиш

мумкин. Биринчиси, турли ҳил кузатишлар ва ҳаётни ўрганиш, билим, дид ва дунёқарашнинг ўсиши, маҳорат, кўникма, малакаларни эгаллаш билан боғлиқ бўлса, иккинчиси – бу асар яратиш билан боғлиқ бўлган, қисқа ёки узоқ муддатли бўлиб, бу ғоянинг характери, рассомнинг индивидуал хусусиятларидан келиб чиқади. Рассомнинг кенг кўламдаги меҳнати, ижодий жараёнининг мураккаблиги - булар барчаси санъатда профессионаллик мажбуриятини юклайди, тасвирий санъатда янада алоҳида махсус ҳолатлари талаб этилади. Меҳнат ижоднинг ичида бошқа фаолиятлар қатори (анча яширин, «ички» сезги, хотира, тафаккур ва бошқ.) фаолият бўлсада, унда ижоднинг натижалари яққол кўринади. Ҳиссиёт – ижод кучлари орасида алоҳида ўринни эгаллайди, бу репродуктив кучи деб айтилади, қайсики унинг ёрдами билан инсон ташқи олам билан алоқада бўлади ва ўзининг ақл-идроки билан акс эттиради. Ҳиссиёт идрок, сезги, хотира асосида, шунингдек тафаккур ва бошқалар билан инсонга ҳаётдан олган таассуротлар запасига эга бўлишни тақозо этади ва бу соҳада турли фаолиятларни амалга оширади, жумладан, меҳнатнинг энг олий даражаси ҳисобланган ижод билан ҳам. Шундай қилиб, меҳнатнинг олий шакли ижоддир. Ҳар бир инсон дунёни идрок қилади, тасаввур қилади, яққолроқ ҳис этиб боради. Кузатишлар асосида кўпдан-кўп таассуротлар олиб, эшитиб, ўқиб хотирада анча ёрқин сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Булар асар яратишда жуда ҳам зарур, қайсики, хотирада фақат ўз мазмунида борлиққа эстетик, ҳиссий муносабат акс этиб турувчи воқеалар акс этади. Эмоционал тўлқинланиш – ижоднинг кучлардан бири сифатида рассом учун жуда зарур ҳисоблади. У шунинг учун зарурки, улар орқали ҳаётдан анча ёрқин таассурот олишнигина эмас, балки рассом ўзида бу тўлқинланишни ўтказади. Шундай қилиб ҳиссиёт репродуктив ижод кучи сифатида оламни акс эттирувчи, айна бир вақтда ҳаётда янгилик яратишга ёрдам берувчи сифатида санъатга индивидуал муносабат пайдо қилади ва борлиқнинг образини шоироналаштиради. Хотира – худди ҳиссиёт каби бадиий ижоднинг репродуктив кучи ҳисобланиб, у ўз навбатида ўзида энг зарурий психик жараённи – одамнинг ўтган тажрибасини намоён этади. Жумладан, ёдга олиш, ёдда сақлаш ва сўнгра шундай нарса яратиладики, уни ўтмиш тажриба мазмуни билан боғламасдан хотиранинг аралашувисиз борлиқни, жумладан, бадиийликни ҳам идрок этиб бўлмайди. Хотира бадиийликни акс эттиришда хизмат қилади. Инсон ҳаётида ва ҳар қандай фаолиятида хотирани четлаб ўтолмай қолади, хусусан у ўша таассуротлар билангина яшаб юради. У ўтган, кўрганларини, англаганларини ва таассурот материалларини тахлилига кўра, тафаккурнинг натижаларидан фойдаланиши зарур бўлади. Ўтмиш тажриба фақат хотира эвазигагина сақланиб қолиши мумкин. Рассомнинг хотираси етарли таассуротлар захирасига эга бўлгандагина у натурасиз ишлай олади. Тасвирий ижод хотиравий образларсиз бемақсад ва бефойдадир. Натурадан ишлашда олинган тасаввурлари йиғиндиси ва кўриш таассуротлари (тўлиқ образли) асарни қамраб олувчи қимматли образлар яратишга имкон беради. Рассом чизишни, ёзишни, яшашни ва хоказоларни тасаввур ва хотира асосида бажариши, у натурадан қандай ишласа, «ўзидан» ҳам шундай ишлай олиши шарт. Хотира бой бўлмоғи учун рассом уни доимо ривожлантирмоғи, машқ этиб бормоғи зарурдир. Жуда кўп машқ қилган ва ўзининг кўриш хотирасини ривожлантирган буюк рус рассоми В.А.Серов кичик ёшидан оқ сурат чизишни бошлаганда хотирадан чизишни ёқтирарди. Ундан буни устози (кейинроқ) И.Е.Репин ҳам талаб қилган эди. И.К.Айвазовский эса ҳайрон қоларли даражада кўриш хотирасини эгаллаган эди. Рус рассомлари – манзарачилари Ф.А.Васильев, И.И.Левитанларнинг кўриш хотиралари ривожланганлигини изохлашга ҳожат йўқ. Ирода – ижод кучининг самарасини белгиловчи, ижод учун энг зарурий психик жараёнлардан бири ҳисобланади. Ирода меҳнат фаолиятининг асосий тури сифатида амалга ошсада, лекин меҳнатнинг самараси иродавий хусусиятларнинг намоён бўлишига боғлиқ. Иродасизлик маънавиятнинг кучсизланишига олиб келиши, сўнгра жисмоний куч ва инсонда дангасалик ва хатто онгсизликка олиб келиши мумкин. Бу ҳолда инсоннинг бирор аҳамиятли нарса яратиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ирода психологик нуқтаи-назаридан ўзида шахснинг онгли равишда ўз ҳаракатларини бошқарадиган психик жараён бўлиб, мақсадга эришиш йўлидаги қийинчиликларни бартараф этиш йўлидаги кўникмасини эгаллашдаги уринишларида намоён бўлади.

Ирода мақсадга етиш учун ақлий ва жисмоний куч-қувватини онгли равишда бошқара олиш ёки аксинча қандайдир воқеани амалга оширмоқликдир. У фақат инсонга ҳосдир. Ирода оддий ва мураккаб ҳаракатлар орқали амалга ошади. Мураккаб иродавий ҳаракатлар аввало, англаш ва масалани қўйиш, масалани қўйиш ва режалаштириш, режалаштириш ва мақсадни амалга оширишни назарда тутди.

Ирода маълум хусусиятлари билан характерланади: ҳаракатчанлик, устақиллик, кескирлик, қатъиятлик, сабр-тоқатлик ва ўз-ўзини бошқара олиш. Иродавий хусусиятларнинг намоён бўлиши, иродавий имкониятларни сўзсиз, қуйидаги психик жараёнлар – ҳаёл, сезги, хотира, тасаввур кабилар билан боғлайди. Шундай қилиб, ирода катта куч сифатида ижодни активлаштиради, юқори натижаларга эришиши ва яна рассомнинг шахс сифатида шаклланишида юзага чиқади. Тафаккур – ижод кучларидан бири бўлиб, борлиқ материаллари ҳақида фикрлашда, таҳлил қилишда идрок, сезги, ҳиссиёт ва эсда қолдиришда асосий рол ўйнайди. Хотира воситасида, яъни, бадий асар яратиш мақсадида, тафаккур иштирокида борлиқни чуқур ва ҳар томонлама билишнинг олий жараёни ҳисобланади, предмет ва воқеаларнинг белгилари ва ўзаро бир бирига қонуний боғланганлиги билан, умумий ва ички хусусиятларини очишга йўналтирилган ҳолда намоён бўлади. Бадий асар инсон фаолиятининг бошқа соҳаларидаги каби, тафаккурнинг маҳсули ҳисобланади. Санъат асари фақат тасвирий материални ўз ичига олибгина қолмай, балки ғоявий-эстетик мазмун, дунёқараш, фалсафий тушунишни ҳам қамраб олади. Рассомнинг тафаккури ижодий характери билан ажралиб туради, у ижодий ҳаёл билан бирга ҳаракатланади ва санъат спецификаси хусусиятлари билан боғлиқ равишда ишлайди. Ҳаёл – ижодда асосий ва ўзига хос натижа кўрсатувчи ижодий кучдир. Бадий ижодда унинг ихтиёрий, ихтиёрсиз, яратувчи ижодий ҳаёл каби турларининг барчаси иштирок этади. Булар ичида албатта ижодий фаолиятда ижодий ҳаёл катта ўрин тутди. Илҳомланиш – инсоннинг меҳнат жараёнидаги энг кўтаринки рухий ҳолатидар. Рассомнинг ижодий меҳнатида илҳомланиш, актив ижод кучларидан бири сифатида аҳамиятли рол ўйнайди. Илҳомланиш – гўё ижодий, маънавий, жисмоний жиҳатдан қаттиқ босим бергандай туюлса-да, лекин амалий жиҳатдан рассом учун бу вазият жуда енгил кечган, унда ҳамма нарсага осон эришилган, ижодий топшириқлар жуда тез ечилган бўлади. Бу енгиллик шу нарса билан боғлиқ бўладики, бунда рассом катта ҳаётий таассуротлар захирасига эга эди ва катта қизиқиш ва қувонч билан ишлаган эди. Бунда унинг ижодий ҳаёли ва образли тафаккури фаол ишлаган эди. Буларнинг барчаси соннинг сифат даражасига ўтишига – натижада, қаттиқ илҳом билан ишланган меҳнат бадий асарни дунёга келтирган эди. Интуиция – сезгирлик, бу инсон ҳаётида алоҳида феноменал ва мураккаб фаолият бўлиб, инсон рухий фаолиятида – яъни ижодий меҳнатда, хусусан бадий ижодда катта рол ўйнайди. Шу билан бирга сўзсиз интуиция хотира, тафаккур ва образли тасаввур билан жипс алоқада бўлади. Интуиция объектив борлиқни акс эттирувчи сифатида бўлсада, уни ривожлантириш йўллари ҳам бордир. Улардан асосийси - организмнинг биологик сифатларини тарбиялашдир (рассомнинг кўзи, қўшиқчининг овози, мусиқачининг қулоғи ва бармоқлари, раққосанинг қомати) кузатувчиликни ўстириш, хотиранинг хажми ва ишчанлигини кўтариш, тафаккурни ривожлантириш (жумладан, образлиликни), ҳаёл, ҳиссиётни тушуниш, бирмаромлик, узлуксиз меҳнат ва янги ечимларни ҳар томонлама излаш кабилардир. Бадий талант - шахсни индивидуал-психологик хусусиятларидан бири бўлиб, у асосан бадий ижодда энг катта куч сифатида фаол иштирок этади. Талант туғма эмас у туғилганда тайёр ҳолда берилмайди, авлоддан-авлодга ўтадиган мерос ҳам эмас. «Инсон шундай асос билан туғиладики (ривожлантириш мумкин бўлган қобилиятларнинг табиий белгилари), қайсики инсоннинг ўзида туғма анатомик ва психофизиологик ўзига хосликлар билан мавжуд бўлади».*Қобилиятлар маълум шарт-шароитлардагина шаклланади ўсади: улар - атроф муҳит, актив фаолият, одам саломатлиги кабилардир. Бадий талант албатта санъатга меҳр-муҳаббатни талаб этади, яъни баъзи шароитларда болалиқдаёқ санъатга қизиқиш шаклида кўринади ва ижод қилиш иштиёқи

тинчлик бермайди. Бунга мисол тариқасида И.Е.Репин, В.И.Суриков, В.А.Серов ва бошқаларнинг анча барвақт юзага чиққан талантларини эслашимиз мумкин. Инсоннинг бадиий иқтидорининг энг юксак жаражали сифати бу гениалликдир. Бадиий ижодда гениаллик тушунчаси талантнинг изохсиз юқори даражада намоён бўлувчи сифати бўлиб, қайсики у рассомни ўз замонаси, маълум тарихий давр санъатидан юқори турувчи ва дунёвий аҳамиятга эга бўлган санъат асарлари яратишга олиб келади. Ижод компонентларига - билим, дунёқараш, бадиий услуб, эстетик ва бадиий дид, маҳорат киритилади. Билим ижоднинг асосий бош компоненти, объектив реалликни билишнинг асосий материали ҳисобланиб, уни эгаллаш орқали сезги, эстетик ҳис қилиш, идрок, тафаккур, ҳотира, ҳаёл, Дунё-қараш, кўникма, малака, ижодий иш услуби, маҳорат ривожланиб боради. Рассом учун билим - бу ҳаётини материал, ҳаётни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш бўлиб, усиз санъат асари яратиш бўлмайди. Ҳаётни билиш рассомда унинг ҳиссиётлари орқали ўтади. Аввало мантикий ва ҳиссий билишнинг органик мос келиш билан ўрганмасдан туриб образли тафаккурни ривожлантириб бўлмайди, усиз эса, ўз навбатида бадиий образларни ҳам яратиш бўлмайди. Рассом ҳар томонлама ҳаётни яхши билган, билимли, зиёли инсон бўлмоғи лозим. Ундан ташқари, у билимини ўзининг ҳиссиётлари орқали ўтказиши ва умумлашган шаклда бадиий образ шаклида акс эттирмоғи лозим. Дунёқараш - объектив борлиқни бадиий характерда фаолиятнинг ғоявий йўналишга мос ҳолда аниқлашдан иборатдир. Дунё-қараш фанлардан олинган билимлар асосига суянади. Бадиий услуб ҳам ижоднинг алоҳида компоненти сифатида акс этади. Эстетик ва бадиий дид - ҳам дунёқараш, ҳам бадиий услуб бўлиб, рассомнинг маълум алоҳида ғоявий эстетик ижодий йўналишини кўрсатади. Эстетик ва бадиий дид инсонга туғилганда берилмайди, худди қобилиятга ўхшаш, у инсоннинг ўсиши билан ривожланиб боради, инсоннинг сезги органларини, психикасини ҳаётни билишдаги тажрибаси билан ривожланиб боради. Эстетик дид тушунчаси санъатга бўлган муносабатдаги бадиий дидга нисбатан кенгрокдир. Маҳорат - ижоднинг етиб бўлмас ва ўзгача бир компонентларидан биридир. Баъзан маҳоратни қобилият, ижод ва талант билан тенглаштирилади. Бу тўғри эмас. Шубҳасиз, ваҳоланки тасвирий санъатнинг зарурий шароитида намоён бўлувчи шахснинг бадиий қобилиятлари, индивидуал рухий хусусияти ва сифатларидир. Талант - қобилиятнинг тасвирий фаолиятга муносабатларда алоҳида кўзга ташланади, қайсики, таълим ва тарбия жараёнида олинган юқори ривожланган ва бадиий ижоднинг энг юқори даражасини таъминлайдиган ҳолатидир. Маҳорат эса тасвирий фаолиятда тасвирий техника, билим, кўникма, малакани мукамал эгалламоқдир. Юқори даражадаги билим, кўникма ва малакаларсиз талантнинг ривожини бўлиши мумкин эмас.

Адабиётлар:

1. Кузин В.С. Психология. М., 1982. 246-бет
2. Мақсудова М. Мулоқот психологияси. Тошкент, 2006.
3. Каримова В. Психологияси. Тошкент, 2000.
4. Бойметов Б. Қаламтасвир ўқитишнинг илмий асослари. Методик тавсиялар. Тошкент: 1995.
5. Тасвирий санъат фанини ўқитиш методикаси. Тошкент – 2006 йил Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университети.